

تبیین رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای درباره تحصیلات عالی بانوان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۲

لیلا ثمنی^۱

نگین قاری^۲

معصومه شهریاری^۳

خدیجه حامدی^۴

چکیده

پیش از انقلاب اسلامی ایران، زمینه‌سازی برای توسعه و پیشرفت تحصیلات عالی بانوان، به‌عنوان مصداقی از حقوق بشر، در جوامع مختلف و از جمله در ایران مورد توجه بوده است. پس از انقلاب اسلامی و مواجهه با رویکرد جدی‌تر قوانین ایران به مبانی اسلامی، حفظ مردان در مرکز قدرت خانوادگی و اجتماعی، فرصت‌های برابر تحصیلات عالی بانوان به‌خصوص در حوزه‌های علمیه را که مرکز اندیشه‌سازی حقوقی ایران به‌شمار می‌رود، با چالش‌هایی از جمله تضعیف سطح علمی بانوان طلبه، در مقایسه با مردان حوزوی علی‌رغم برخورداری از سطوح هم‌نام روبه‌رو کرد؛ چرا که اعطای فرصت‌های برابر شغلی و مدیریتی به بانوان، لازمه بهره‌مندی ایشان از فرصت‌های برابر علمی در سطوح عالی حوزوی و دانشگاهی است. از این‌رو پژوهش حاضر در راستای بررسی دیدگاه امامان انقلاب درخصوص تحصیلات عالی زنان در حوزه و دانشگاه، به تبیین رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای در این زمینه پرداخته است. یافته‌ها بیانگر الزام و ضرورت و بلکه وجوب کفایی تحصیلات عالی دانشگاهی در برخی زمینه‌ها نظیر پزشکی، قضاوت، سیاست‌گذاری و مدیریت و همچنین تحصیلات عالی حوزوی زنان تا سطح اجتهاد به‌ویژه در حوزه مسائل زنان و خانواده است. نتیجه اینکه اعطای قدرت حاصل از تحصیلات عالی به بانوان، مورد تأکید و مطالبه آیت‌الله خامنه‌ای از جامعه زنان است.

واژه‌های کلیدی: آیت‌الله خامنه‌ای، حقوق زنان، زنان، علم‌آموزی، مسئولیت زنان.

^۱. استادیار پژوهشکده زنان دانشگاه الزهرا سلام الله علیها؛ (نویسنده مسئول) leilasamani@yahoo.com

^۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه الزهرا دانشکده علوم اجتماعی رشته مطالعات زنان.

gharinegin@gmail.com

^۳. کارشناسی ارشد دانشگاه شهید مطهری، masoumeh.shahriari@yahoo.com

^۴. دانشجوی دکتری موسسه آموزش عالی رفیعه المصطفی، kh90.hamedi@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

مسئولیت فردی در مقابل تحصیلات عالی، در عرصه‌های مختلفی قابل طرح است. لزوم پاسخگویی به نیازهای روبه‌رشد انسان‌ها در زندگی فردی و اجتماعی، موانع و عوامل پیشروی زندگی بشری و دیگر مسائل، به وجود مسئولیت علم‌آموزی برای افراد بشر با توانایی‌ها، سلیق و قابلیت‌های مختلف اشاره دارد. زنان در این میان به‌عنوان عنصری فعال در بنیان خانواده و اجتماع، همواره مورد توجه اسلام بوده و حقوق و تکالیف ویژه‌ای در این زمینه برای آنان مقرر شده است، اما گفتمان‌های جدید که ناشی از توسعه و پدیده جهانی شدن همگام با ظهور مدرنیته است، سبب شد تا برخی نظریه‌پردازان غربی با تفکرات فمینیستی و مدافع حقوق زنان، دین اسلام را به‌عنوان یکی از عوامل عقب‌ماندگی زنان در حوزه تحصیل علم معرفی کنند و محدودیت‌هایی را که در برخی ادوار تاریخ برای حضور زنان مسلمان در اجتماع وجود داشته است، حمل بر مخالفت اسلام با علم‌آموزی زنان کنند.

شواهد تاریخی نشان می‌دهد در جایی که غرب نگاهی فرودستانه به زنان داشت و حق تحصیلات عالی را ویژه مردان می‌دانست و حتی تا چند دهه نخست سده نوزدهم میلادی، بیشتر مردم در هیچ مدرسه‌ای درس نخوانده بودند، نگاه ارزشی اسلام به زن متمایز بود؛ به‌گونه‌ای که از منظر آیات الهی، زن و مرد دارای اشتراکات انسانی، تکریم‌شده خداوند (سوره اسراء، آیه ۴۰)، دارای هدفی واحد در خلقت (سوره ذاریات، آیه ۵۶)، برخوردار از امکان سعادت و تقرب یکسان معرفی می‌شوند (سوره حدید، آیه ۱۲). با وجود این ارزشمندی مشترک، تمایزات تکوینی و کارکردی آن دو را به دو موجود متمایز، اما مکمل یکدیگر تبدیل کرده است. این نگاه در نظام‌واره حکیمانه خلقت، قابل تحلیل و تبیین است، اما با تمام این اوصاف، در بستر تاریخ به‌ویژه بعد از رحلت پیامبر، شاهد کم‌رنگ شدن نقش و حضور زنان مسلمان در عرصه‌های مختلف از جمله علم‌آموزی هستیم؛ به‌گونه‌ای که زنان مسلمان تا سده اخیر و تا عصر امام خمینی، نه در عرصه تولید اندیشه و دانش و نه در قلمرو نویسندگی و تاریخ‌نگاری و روایتگری، نقش چندان درخشانی نداشته‌اند (عزیزی، ۱۳۹۴: ۹۵).

شاید بتوان زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و نیز ارتباط میان جنسیت و قوای عقلی در انسان و بررسی توانمندی زنان در درک و فهم علوم مختلف را در مقایسه با مردان، از جمله

عوامل مؤثر در این بحث بیان کرد. این روند در ایران نیز علی‌رغم رشد فرهنگی در عرصه‌های مختلف و بهبود در وضعیت زنان، به‌کندی پیش رفته است، به‌گونه‌ای که در سال‌های قبل از پیروزی انقلاب و قبل از راه‌اندازی مدارس به سبک جدید، زنان به‌صورت محدود در مکتب‌خانه‌ها یا در منازل، نزد معلم خصوصی به تحصیل علم می‌پرداختند (فارسانی، ۱۳۷۸: ۹-۱۰)، تا اینکه با تأسیس اولین مدارس دخترانه به سبک جدید، در سال ۱۲۸۵ دختران وارد مدارس شدند (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۵۱: ۸۶)، اما تأسیس این مدارس با مخالفت شدید جامعهٔ مذهبی و بسیاری از روحانیون مواجه شد (بامداد، ۱۳۴۸: ۴۰-۴۸). براساس اسناد، علما و جامعهٔ مذهبی به‌صورت کلی مدارس جدید را طرحی استعماری و ضداسلامی می‌دانستند و آن را عامل ترویج فرایند غرب‌گرایی معرفی می‌کردند که به‌دنبال ازبین‌بردن دین‌محوری و ایجاد نفرت از اسلام و علما است (کسروی تبریزی، ۱۳۷۶: ۴۳۳-۴۳۵). با این حال در حوزه‌های علمیه نیز شاهد این نابرابری‌های جنسیتی در مسائل مزبور بودیم؛ بدین‌صورت که در چنین مراکزی با کوتاهی در زمینهٔ آموزش بانوان (با این توجیه که تحصیلات عالی حوزوی مخصوص مردان است)، از ورود آنان به سطوح برتر جلوگیری به‌عمل می‌آمد و از بسیاری کلاس‌های برتر و معتبر حوزه منع می‌شدند.

این نوع نگرش، در میان جامعهٔ ایرانی به‌ویژه در قشر مذهبی همچنان ادامه داشت؛ به‌گونه‌ای که در عصر حاضر نیز بعضاً با چنین نگرش‌ها و واکنش‌هایی مواجه می‌شویم. علی‌رغم جو نسبتاً غالب و فراگیر علیه زنان، انقلاب امام خمینی (ره) و تشکیل حکومت اسلامی در ایران، آغازگر تغییر دیدگاه‌ها به زن و جایگاه اجتماعی و به‌تبع آن جایگاه علمی زنان مسلمان شد. در این راستا، پرداختن به دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان متفکر و نظریه‌پرداز جهان‌تشیع و حاکم جامعهٔ اسلام بسیار مهم است؛ به‌گونه‌ای که ایشان انقلاب عظیمی در برابری تحصیلات عالی به نفع بانوان راه انداخته‌اند که این امر در کلاس‌های درس خارج ایشان با اجازهٔ ورود و پذیرفتن هم‌سطحی علمی مردان و زنان نمود پیدا کرده است. این حرکت علمی می‌تواند جلوه‌گاه حق و منشأ ایجاد تحولی ارزشمند و قابل‌توجه در عرصهٔ علم‌آموزی زنان شمرده شود؛ بنابراین پس از بررسی اجمالی محدودهٔ حق و تکلیف زنان در مقابل تحصیلات عالی در نصوص اسلامی، محدودیت‌های احتمالی در منابع امامیه، ملاحظهٔ نیازهای جامعهٔ کنونی مبتنی

بر فرهنگ اسلامی و در بخش عمده پژوهش، مطالعه سیره قولی و فعلی آیت‌الله خامنه‌ای و تحلیل سخنان ایشان، جایگاه علم‌آموزی زنان از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای روشن خواهد شد.

هدف و پرسش

هدف از این پژوهش، بررسی دیدگاه امامین انقلاب در خصوص تحصیلات عالی زنان در حوزه و دانشگاه است. در این راستا، بررسی و تبیین نگرش حاکمان جامعه اسلامی، به خصوص مرجع فقیه و حاکم حاضر در رأس نظام جمهوری اسلامی ایران، با توجه به تغییر جایگاه اجتماعی زنان در ایران و جهان ضروری می‌کند که در نتیجه این مهم، فرصت‌های برابر شغلی و مدیریتی به بانوان محقق خواهد شد؛ چرا که بدون این تحصیلات عالی امکان برخورداری از این فرصت برای آنان مورد تصور نیست. در این راستا، پژوهش حاضر به تبیین رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای که پرچم‌دار تساوی علمی زنان و مردان هستند، پرداخته است.

برای رسیدن به این هدف لازم است دو سؤال اساسی و مهم ذیل پاسخ داده شود:

۱. جایگاه تحصیلات عالی زنان در قرآن، روایات و سیره معصومان (ع) چگونه است و آیا با جایگاه زنان در نظام کنونی جمهوری اسلامی مطابقت دارد.
۲. شاخص‌ها و مصادیق الزامی (اعم از عینی و کفایی) دال بر وجود حق و تکلیف زنان در تحصیلات عالی، در کلام رهبر جمهوری اسلامی ایران چگونه است.

پیشینه تحقیق

اگرچه بحث علم‌آموزی زنان مورد تأکید علما و فقهای امامیه از جمله علامه طباطبایی در تفسیر *المیزان*، امام خمینی و شهید مطهری بوده است، اما براساس تحقیقات صورت گرفته در پژوهشی مستقل، تحلیل محتوای مسئولیت علم‌آموزی زنان به‌ویژه سطوح عالی حوزوی و دانشگاهی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای صورت نگرفته است و تنها در کتبی چند، به جمع‌آوری بیانات رهبری درباره موضوعات مختلف پرداخته شده است؛ برای مثال، در مجموعه‌ای پنج‌جلدی با عنوان نقش و رسالت زن سخنرانی‌ها و پیام‌های حضرت آیت‌الله خامنه‌ای درباره زنان از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۲ جمع‌آوری شده است، اما در این کتاب تنها به نقل بیانات رهبری

بدون تحلیل پرداخته شده است. درباره حق علم‌آموزی زنان کتب و مقالاتی نیز نگاشته شده است. الهامی در پژوهش خود با عنوان «علم‌آموزی زن از دیدگاه اسلام» به بررسی آیات و روایات در زمینه علم‌آموزی زنان و سپس معرفی تک‌تک زنان معلم و محدث در طول تاریخ اسلام پرداخت (الهامی، ۳۷۸۱: ۱). حسینی در «جایگاه علم‌آموزی زنان در تمدن نوین اسلامی» اثبات کرد که زن از نظر اسلام، مانند مردان دارای اختیار، مسئولیت‌پذیر، و توانا به دستیابی به کمالات است و مورد خطاب و توجه واقع شده است. اگر در تمدنی در توجه به علم‌آموزی زنان کوتاهی شود، نه تنها تمدن بالنده و پویا شکل نمی‌گیرد، بلکه شخصیت انسانی زن نیز از بین خواهد رفت (حسینی، ۱۳۹۳). رحیمی راغب در جایگاه علم و علم‌آموزی در اسلام، با توجه به آیات و روایات، به اهمیت علم‌آموزی در دیدگاه اسلام پرداخت. سفیری در *زنان و تحصیلات دانشگاهی*، به دلایل روی آوردن زنان به تحصیلات دانشگاهی و پیامدهای اجتماعی آن پرداخت (سفیری، ۱۳۸۶). بلادی موسوی در «تحصیلات عالی، موازنه جنسی و ازدواج»، رابطه گرایش زنان به ادامه تحصیل در سطوح عالی و نرخ ازدواج را بررسی کرد (بلادی موسوی، ۱۳۸۳). چنان‌که واضح است، مباحث و پژوهش‌های یادشده بیشتر ناظر به بحث از علم‌آموزی و تحصیلات تکمیلی زنان بوده است، اما در این تحقیق، با شناخت مبنای پذیرش حق تحصیلات عالی زنان و تکلیف دیگران در استیفای این حق، الگوی نظری در عرصه مسئولیت تحصیلات تکمیلی زنان با محوریت بیانات و سلوک رفتاری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای ارائه خواهد شد.

چارچوب مفهومی

۱-۱. تحصیلات عالی زنان در قرآن

در آیات قرآن هیچ گروه یا جنسی از نظر تحصیلی و علمی بر گروه و جنس دیگر برتری ندارد و انسان ورای جنسیت، به دانش‌طلبی دعوت شده است. تمام آیاتی مانند «یا ایها الذین» و «یا ایها الذین امنوا» که درباره تحصیل علم و دانش بیان شده، عمومی است که شامل همه زن‌ها هم می‌شود (الهامی، ۱۳۷۸: ۱۲۴). در آیات متعدد، یکی از اهداف رسولان، تعلیم دانسته شده است و فقط مختص مردان نیست (سوره جمعه، آیه ۲). در آیه فوق، تزکیه و تعلیم هر دو با صیغه

مذکر آمده است؛ اگر می‌شود «یزکیم» را مخصوص مردان قرار داد، «یعلمهم» را نیز می‌شود مختص مردان دانست. فقها می‌گویند برخی عمومات و کلیات از تخصیص ابا دارد و لحن و بیان به گونه‌ای است که قابل تخصیص نیست (مطهری، ۱۳۶۸: ۱۶۰-۱۶۱) و اگر بگوییم که تعلیم به مردان اختصاص دارد، لازم است که در دیگر موارد نیز زنان از کلیه احکام و فرایض معاف باشند (عظیم‌زاده اردبیلی، ۱۳۸۸: ۹).

۲-۱. تحصیلات عالی زنان در روایات

احادیث فراوانی از معصومان (ع)، در حوزه تحصیلی و علمی نقل شده که در هیچ‌یک به گروه، طبقه و یا جنسیت خاصی از انسان‌ها اختصاص داده نشده است. مهم‌ترین روایت ذکر شده در این مورد، حدیث متواتر و معروف حضرت رسول اکرم (ص) است که امامیه و اهل سنت آن را نقل کرده‌اند: «طلب العلم فریضه علی کل مسلم» (کلینی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۳۰). در این حدیث نیز کلمه مسلم که به صورت صیغه مذکر آمده است، شاید این تصور را به وجود آورد که تحصیل علم مختص مردان است، اما در برخی از نقل‌هایی که از این حدیث در کتب شیعه هم هست، کلمه «و مسلمه» هم قید شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۷۲) و نیز از این تعبیرات، اختصاص فهمیده نمی‌شود. مسلم یعنی مسلمان، چه مرد باشد چه زن. در همه مواردی که شبیه این تعبیر است، همین‌طور اطلاق به عموم دارد و حتی اگر کلمه رجل به جای مسلم هم ذکر شده بود، باز هم القای خصوصیت می‌شد؛ زیرا برخی عمومات و کلیات، از تخصیص ابا دارند (مطهری، ۱۳۶۸: ۱۵۸-۱۶۰).

۳-۱. تحصیلات عالی زنان در سنت پیامبر (ص)

با استقرار دولت پیامبر (ص) در مدینه و پی‌ریزی شالوده‌های نخستین حکومت اسلامی و بنیان‌گذاری مسجد برای عبادت و تعلیم معارف اسلامی، آموزش زنان نیز دچار تحولی شگرف شد. مساجد مراکز تعلیمات عمومی بود و زنان هم می‌توانستند به آن رفت‌وآمد کنند و در مجالس علمی آن حضور یابند، پیامبر (ص) به سوادآموزی همسران خود نیز اهمیت می‌دادند؛ به طوری که «شفا» را که زنی مؤمن و باسواد بود، مأمور آموزش حفصه، همسرشان کردند (بلاذری، ۱۳۹۸: ۴۵۸-۴۵۹). ایشان حتی بخشی از اوقات خود را به آموزش زنان در مسائل

دینی اختصاص داده بودند (بخاری، ۱۴۰۱، ج ۱: ۳۰). زنان نه تنها از حق تحصیل دانش برخوردار بودند، بلکه این حق را هم داشتند که به تعلیم و نشر دانش در میان زنان و مردان پردازند و در عصری که تحصیلات زنان در جهان حتی مطرح نبوده، رسول خدا به علم‌آموزی بردگان زن نیز اهمیت داده است (وافی، ۱۳۸۳).

دختر پیامبر اکرم (ص) و همسران او در زمان حیات و پس از رحلت ایشان، مرجع در مسائل دینی و فقهی بودند و خانه هریک از ایشان به منزلهٔ مدرسه‌هایی بود که طالبان دانش و حدیث در آن اجتماع می‌کردند و به فراگیری احکام شریعت، و انواع دانش و حکمت مشغول می‌شدند. به این ترتیب در روزگار پیامبر و صدر اسلام، زن یکی از مصادر دانش و مورد تأیید دین و پذیرش جامعه بود (الهامی، ۱۳۷۸: ۱۲۴-۱۵۹) و ذکر ۱۵۰۰ زن فقیه و دانشمند در کتاب *الاصابه* (ابن حجر، ۱۴۱۵، ج ۵: ۲۱۹-۴۸۳) و بیش از هزار زن در کتاب *اسدالغابه* (ابن اثیر، ۱۲۸۷) مؤید آن است.

در سنت معصومان (ع) موارد متعددی بر جایگاه والای علمی زنان اشاره دارد. مادران، همسران و دختران امامان معصوم به تاسی از ائمه هدی (ع)، در والاترین درجات بینش توحیدی به سر می‌بردند. آنان در محضر ائمه (ع) علم و کمال آموختند و ملجأ علمی و عملی مردمان روزگار خود شدند (رحمت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۹۷-۹۹).

روش نوین پیامبر (ص) در آموزش زنان و یکسان‌شمردن آنان با مردان، یک انقلاب عظیم فرهنگی بود که جهان اسلام را فراگرفت. (شبلی، ۱۳۸۷: ۲۶۰-۲۷۷). رشد و بالندگی زنان، پس از بعثت رسول خدا (ص) و در پرتو آیین اسلام، جای تردیدی ندارد ورود زنان را به عرصه‌هایی مانند تعلیم و تعلم که پیش از آن سابقه نداشت، باید یکی از شواهد عینی این بالندگی قلمداد کرد (مهریزی، ۱۳۸۷).

۱-۴. تحصیلات عالی زنان در جامعه اسلامی ایران

پس از انقلاب اسلامی نیز امام خمینی (ره) بارها در سخنرانی‌های خود بر حق آموزش و جواز تحصیلات زنان تأکید کرده و زنان و مردان را در برخورداری از این حق مساوی دانسته‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۱۸۳؛ خمینی، ۱۳۹۰: ۲۶). پس از ایشان، آیت‌الله خامنه‌ای نیز به تبیین بیشتر

جایگاه واقعی زنان در اسلام پرداخت. سخنان متعدد و مؤکد ایشان به‌ویژه در باب تحصیلات زنان، رویکرد جدیدی را ارائه کرد؛ به‌نحوی که بعضی سخنان ایشان که به‌صراحت بر الزام زنان به ورود به مجامع علمی اشاره دارد، موجب شگفتی برخی روشنفکران داخل و خارج ایران شد. کسانی که تا آن زمان زنان را موجوداتی ناکارآمد و منحصر به داخل خانه می‌دانستند، به فکر و تحقیق در این زمینه واداشت. ایشان به‌صراحت به زورگویی مردان علیه زنان اشاره می‌کردند و بر افزایش قدرت و زمینه‌سازی گسترش کارآمدی زنان اصرار می‌ورزیدند:

«باید ابزارهای اقتدار را در اختیار زن گذاشت. این ابزارها از طرفی معرفت و سواد است که مانع از آن می‌شود که زن مورد ستم قرار بگیرد؛ از طرف دیگر، قانون است. اگر این دو مورد تأمین شود، خوب است. زن‌ها را وادار کنید به درس خواندن. دخترها را به تحصیلات عالی وادار کنید. وسیله ورود دخترها در مراکز عالی را از طرق قانونی فراهم و تسهیل کنید» (۱۳۷۶/۰۴/۳۰).

آیت‌الله خامنه‌ای به توصیه‌های صریح بر تحصیلات زنان و دختران بسنده نکردند، بلکه خانواده و جامعه را به رفع موانع تحصیلی و علمی زنان سفارش می‌کنند. علاوه‌بر آن به‌نحوی با ذکر دلایل و توجیهات لزوم تحصیلات تکمیلی زنان، به ضرورت آن اشاره دارند؛ اینکه تحصیلات علمی زنان را مقدمه‌ای برای شناخت جایگاه و ارزش آنان دانسته‌اند.

«از نظر اسلام، میدان فعالیت و تلاش علمی و اقتصادی و سیاسی برای زنان، کاملاً باز است. اگر کسی با استناد به پیش اسلام بخواهد زن را از کار علمی محروم کند... به خلاف حکم خدا عمل کرده است... اگر خانم‌ها می‌خواهند وارد فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی شوند، مانعی نیست. البته فعالیت علمی، خیلی خوب است و بر سایر فعالیت‌ها ترجیح دارد... من به خانواده‌ها توصیه می‌کنم که اجازه دهند دخترهایشان درس بخوانند. مبدا پدر و مادری، از روی تعصب دینی خیال کنند که باید جلوی دختر را بگیرند تا تحصیلات عالی نکنند! نه؛ دین چنین چیزی نگفته است. دین، برای تحصیل علم، میان دختر و پسر فرقی نمی‌گذارد... بگذارید دختران جوان ما درس بخوانند، علم بیاموزند، آگاهی پیدا کنند. به شأن خودشان واقف شوند و قدر خود را بدانند تا بفهمند که تبلیغات استکبار جهانی درخصوص زن، چقدر بی‌پایه و اساس و پوچ است» (۱۳۷۵/۰۶/۲۸).

بنا بر آنچه گذشت، نصوص و سیرهٔ معصومان (ع) که مبین حقیقت ناب اسلام است، بستری مناسب برای تعالی علمی زنان ایجاد کرده است و قائل به وجود هیچ‌گونه تفاوتی میان تحصیلات زنان با مردان نیست و بدین ترتیب نباید در این مسئله با تعصب جاهلیت برخورد کرد. به‌طور کلی برای تحصیلات علمی در دین اسلام، به لحاظ زمانی، مکانی و شرایط سنی، هیچ‌گونه محدودیتی وجود نداشته و هیچ امری حتی عبادات، به‌اندازهٔ آموختن علم ارزش‌گذاری نشده است و از نظر عمومیت، تحصیلات میان زنان و مردان به‌مثابهٔ عبادات، هیچ‌گونه تمایزی متصور نیست.

درواقع وقتی شرع، هیچ‌گونه مخالفتی با فعالیت‌های علمی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی زنان ندارد و بلکه مشوق آنان است، نباید جامعهٔ اسلامی نیز مانع این روند روبه‌جلو و پیشرفت در بازکردن عرصهٔ اجتماعی برای حضور علمی زنان در جامعه شود. بر همین اساس، پس از انقلاب اسلامی نیز رهبران حکومت اسلامی، در عمل نیز از جمله طلایه‌داران واردکردن زنان در عرصه‌های خطیر بودند. به‌عنوان نمونه آیت‌الله خامنه‌ای از اولین مراجعی بودند که به زنان اجازهٔ شرکت در کلاس درس خارج فقه خود را دادند. این اقدام بزرگ و مهم، علی‌رغم اینکه ممکن بود با جبهه‌گیری از طرف دیگر مراجع یا جامعه ایران نیز مواجه شود، دلالت بر دیدگاه ایشان به علم‌آموزی و التزام ایشان به زمینه‌سازی، برای تغییر جدی در جایگاه زنان در حکومت اسلامی دارد. زنان در این حرکت با امکان‌یابی شرکت در عالی‌ترین سطوح دروس حوزوی و علمی را دارند و ضمن تکریم، به تحصیلات عالی تا حد اجتهاد تشویق و گاهی مکلف می‌شوند.

روش تحقیق

برای شناسایی دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای راجع به مسئلهٔ تحصیلات عالی زنان که نوعی تحقیق کیفی است، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق کتابخانه‌ای و اسنادی و با جست‌وجوی کلمات کلیدی نظیر زن، زنان، علم، تحصیلات تکمیلی، دختر و... در مجموعه آثار در سخنرانی‌ها مصاحبه‌ها و پیام‌ها در پایگاه حفظ و نشر آثار ایشان انجام شد. دیدگاه‌های مزبور برای ارائهٔ الگوی اسلامی در جهت عینیت‌بخشی به جایگاه علمی

زنان مسلمان شیعه حضور زنان مسلمان در عرصه‌های علمی به صورتی جدی‌تر مورد توجه علما و اندیشمندان اسلامی به خصوص در عرصه فقهی-اجتهادی قرار خواهد گرفت.

یافته‌های پژوهش

در راستای سؤال اول، در مورد جایگاه تحصیلات عالی زنان در آیات، روایات، سیره پیامبر اکرم (ص) و جامعه اسلامی ایران ذیل مبحث چارچوب نظری، این نتیجه به دست آمد که تحصیلات عالی در دین اسلام، به لحاظ زمانی، مکانی و شرایط سنی هیچ محدودیتی نداشته و هیچ امری حتی عبادات، به اندازه آموختن علم ارزش‌گذاری نشده است و از نظر عمومیت میان زنان و مردان، تمایزی وجود ندارد.

اما در پاسخ به سؤال دوم درباره حق و تکلیف زنان در تحصیلات عالی آن در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، می‌توان هفت شاخص عمده را شناسایی و ارائه کرد. این هفت شاخص، از استقرای کامل همه بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در همه عرصه‌ها و مصادیق مطرح شده به دست آمد که پرداختن به تحصیلات عالی برای زنان را از حدود کسب فضیلت بالاتر دانسته و در بسیاری عرصه‌ها به حد وجوب و تکلیف رسانده است. تحصیلات عالی زنان علاوه بر الزام به نحو عام و در بعضی از مصادیق به نحو خاص از جمله تحقیق و تدبیر در اصول اعتقادات و یادگیری احکام دارای وجوب عینی (که مورد اتفاق مشهور فقها است) و در برخی موارد دارای وجوب کفایی است.

به طور کلی یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که آیت‌الله خامنه‌ای قائل به الزام و ضرورت، و بلکه وجوب کفایی تحصیلات و علم‌آموزی زنان در بسیاری از زمینه‌ها هستند. از منظر ایشان تحصیلات زنان در بعضی علوم از جمله احکام شرعی، به صورت واجب عینی و در بعضی دیگر مانند علوم پزشکی، علوم مرتبط با سیاست‌گذاری، اجتهاد و قضاوت در امور زنان، به صورت واجب کفایی قابل شناسایی است. همچنین مصادیق موجود در حوزه شریعت اسلام، علاوه بر آن که مسئولیت‌آور است، حقوق ملازم با خود را نیز به همراه دارند که در ادامه شرح داده می‌شود:

۱. تحصیلات عالی زنان در علوم اعتقادی، احکام و وظایف شرعی

همان‌گونه که بیان شد، در دین مبین اسلام، کسب علوم اعتقادی و دانستن احکام و وظایف شرعی از واجبات کفایی است که در منبعی این وجوب به جنسیت خاصی محدود نشده است. با وجود این بسیاری از فقها مانع پذیرفتن بانوان در سطوح عالی دروس خود می‌شدند و تحصیلات عالی در این علوم را مختص مردان می‌دانستند. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای با برداشتن این محدودیت، بانوان را هم‌تراز و هم‌سطح مردان در درس خارج خود پذیرفته و در سخنرانی‌های خود همواره بر تساوی حق تحصیلات تکمیلی بانوان در مسائل علوم اعتقادی تأکید کرده‌اند؛ برای نمونه ایشان در جایی می‌فرمایند:

«اعتقاد بنده این است که ما حتماً فقیه زن و مجتهد نیاز داریم و گمان من این است که دماء ثلاثه و امثال این‌ها را غیر از زن هیچ‌کس نمی‌تواند فتوا بدهد... به‌رحال فقیه زن لازم است» (۱۳۷۹/۰۷/۱۵).

«شما خانم‌هایی که مشغول تحصیل هستید در قم، خیلی باید قدر این محیط معنوی را بدانید؛ خیلی باارزش است؛ چه آن‌هایی که طلبه هستند، چه آن‌هایی که دانشجو هستند و همچنین بانوانی که به کارهای تبلیغاتی، دینی و فرهنگی یعنی کارهای تبلیغات دینی و مسائل فرهنگی اشتغال دارند، این محیط دینی و این تلاش فرهنگی و علمی در کنار آن بسیار چیز باارزشی است. اگر جامعه ما به آنجا برسد که در آن تعداد زیادی بانوان، با معرفت اسلامی، به‌صورت عمیق و عالمانه آشنا باشند، این خیلی برای جامعه ما پیشرفت بزرگی است یا در میان بانوان، تعداد قابل‌توجهی مجتهدات وجود داشته باشد، خیلی پدیدهٔ پرازشی است؛ لذا بسیار حائز اهمیت است که تعداد قابل‌توجهی از زنان جوان علوم دینی و معارف دینی را با استدلال متکی به روش‌های علمی و منابع صحیح و متین قرار بگیرند. این سطح معرفت دینی را در جامعه بالا خواهد برد» (۱۳۷۴/۰۹/۱۶).

«خانم‌های طلبه وقتی درس طلبگی می‌خوانند، حضور این‌ها در بین خانواده‌ها، در اجتماعات زنان خیلی مغتنم است. این آخر هم یکی دیگر از خانم‌ها پیشنهادهایی در همین زمینه داشتند [از جمله اینکه] ظرفیت‌هایی که در طلاب خواهر هست، به رسمیت شناخته بشود و در مراکز گوناگون فرهنگی و فکری و مانند این‌ها، در این کمیسیون‌ها، کمیته‌ها، شوراهای و در مراکز

رسمی از این‌ها استفاده بشود. این به نظر من جزو کارهای مهمی است که در حوزه باید انجام بگیرد» (۱۳۹۸/۰۲/۱۸).

حدیث متواتر و مشهور «طلب العلم فریضه علی کل مسلم» (کلینی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۳۰)، با ضمیمه قاعده اشتراک احکام بین زن و مرد (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۵۳؛ کابلی، ۱۴۲۶: ۲۴۸)، وجوب شرعی کسب علم را برای هر دو جنس اثبات می‌کند. آگاهی و تحقیق در مورد اصول اعتقادی که تقلید در آن‌ها راهی ندارد و انسان وظیفه دارد با آگاهی و تحقیق و تدبیر - تا رسیدن به یقین و برطرف شدن شک به آن‌ها برسد- از جمله علوم است که کسب آن‌ها بر زنان نیز واجب شمرده شده است. شایان ذکر است که وجوب عینی این دسته از علوم، مورد اجماع همه فقهای امامیه است.

درواقع پس از قبول اسلام، تحصیلات در زمینه احکام و وظایف شرعی، بر تمام مکلفان اعم از زن و مرد، وجوب عینی دارد و این امر مورد اتفاق فقهای امامیه است؛ زیرا مسلمان موظف است اگر به مقام اجتهاد نرسیده است، مسائل تقلیدی در باب دین را که اغلب با آن‌ها برخورد می‌کند، یاد بگیرد. از امام صادق (ع) روایت شده است: «خداوند روز قیامت از کسی که به تکلیف خود عمل نکرده، می‌پرسد: آیا تکلیف خود را می‌دانستی؟ اگر بگویند می‌دانستم، به او خطاب می‌شود چرا به آنچه می‌دانستی عمل نکردی؟ و اگر بگویند نمی‌دانستم به او خطاب می‌شود چرا یاد نگرفتی تا عمل کنی؟» (امالی شیخ طوسی، ج ۱: ۸-۹؛ امالی شیخ مفید، مجلسی، ۲۲۷-۲۲۸). حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نیز یادگیری احکام و وظایف شرعی را جزء واجبات دینی برمی‌شمردند و می‌فرمایند: در صورتی که یادنگرفتن مسائل و احکام شرعی به ترک واجب یا ارتکاب حرام منجر شود، شخص گناهکار خواهد بود (خامنه‌ای، اجوبه استفتائات، س ۶).

این مسائل شامل مواردی از علم فقه است که برحسب جنسیت و نوع شغل فرد ممکن است دامنه آن متفاوت باشد. پس بر یک زن مسلمان واجب عینی است که علوم دینی مرتبط با احکام و تکالیفی که شرع بر او واجب کرده است اعم از احکام مختص مانند احکام دماء ثلاثه و احکام مشترک مانند احکام نماز را یاد بگیرد. از طرف دیگر، این تکلیف واجب، نشانگر حقوق ملازم آن نیز هست؛ به این معنا که زن حق دارد از آموزش این علوم برخوردار شود و عواملی مانند نارضایتی شوهر یا پدر و ممانعت از خروج زن از منزل به‌منظور کسب این نوع از علوم،

نمی‌تواند نافی حق علم‌آموزی زنان باشند. از این رو در سلسله علومی که فراگیری آن‌ها برای زن وجوب عینی دارد، مرد حق منع ندارد و اگر منع کند، موافقتش لازم نیست (جوادی آملی، ۱۳۶۹: ۲۳۳) و در نتیجه مخالفت با شوهر در صورت نبود امکان رعایت موافقت شوهر در این موارد، از مصادیق نشوز شمرده نمی‌شود.

۲. تحصیلات عالی زنان در علوم پزشکی مخصوص و مربوط به زنان

فقها اتفاق نظر دارند که مراجعه زن به پزشک مرد در صورتی که معاینه مستلزم لمس و نظر باشد، حرام است؛ مگر در زمان ضرورت که از حکم اولیه حرمت استثنا می‌شود؛ بنابراین در جامعه اسلامی لازم است تعدادی از زنان علم پزشکی بیاموزند و وجوب این علم‌آموزی نه فقط منحصر در پزشکی زنان و مامایی است، بلکه آن‌ها در تمام زمینه‌هایی که زنان بیمار می‌شوند و نیاز به مراجعه به پزشک دارند، باید تخصص پیدا کنند تا زنان از مراجعه به پزشک مرد بی‌نیاز باشند. این امر در مقایسه با دیگر تخصص‌های پزشکی مانند سونوگرافی و ماموگرافی نیز سریان دارد. با وجود این در مبحث سونوگرافی واژن، غالباً از متخصصان مرد استفاده می‌شود که لزوم بازنگری در این رویه را توجیه می‌کند.

آیت‌الله خامنه‌ای در این باب می‌فرماید:

«بعضی از خانم‌ها خیال می‌کردند که اگر زن در رشته زنان درس می‌خواند، بایستی فقط در زمینه بیماری‌های ویژه زنان و مسئله زایمان درس بخواند؛ در حالی که این طور نیست و خانم‌ها موظف‌اند که انواع و اقسام رشته‌های تخصصی پزشکی مثل قلب و داخلی و اعصاب و... را دنبال کنند. این فریضه است. امروز این تکلیف برای زن‌ها، بیشتر از مردهاست. مسئله این است که کسانی که می‌توانند درس بخوانند، واجب است که درس بخوانند و تخصص‌ها را پیدا کنند» (۱۳۶۸/۱۰/۲۶).

با توجه به موارد مزبور، اگر در فراگیری علوم واجب، دیگران به حد کفایت نرسند، فراگیری این نوع از علوم بر زنان توانمندی که واجد شرایط هستند، واجب عینی می‌شود و در این راستا، حق علم‌آموزی در این علوم برای زن ایجاد می‌شود و هیچ‌کس نمی‌تواند به هر دلیلی مانع انجام تکلیف شرعی او شود.

۳. تحصیلات عالی زنان نسبت به علوم جدید مرتبط با زنان

امروزه با پیشرفت علم و فناوری، و تحول سریع فرهنگی در دنیا، دامنه علوم مورد نیاز بانوان در مقایسه با قدیم، بسیار گسترده‌تر شده است. اکنون زنان مسلمان نیازمند فراگیری علوم و فنون گوناگون مرتبط با سلامت جسم و روان، آموزش مهارت‌های زندگی در ازدواج، همسرمداری، فرزندپروری، علم اخلاق در خانواده و... و به‌طور کلی حوزه زن و خانواده - در سایه تعالیم اسلام و نه تقلید کورکورانه از علوم مدرن غربی - هستند و چه بسا آموزش و پژوهش بسیاری از این علوم و مهارت‌ها مانند مهارت زندگی به سبک اسلامی، مهارت کنترل خشم و... در جامعه زنان مسلمان بنا به ضرورت و جوب کفایی و گاه عینی می‌یابد. همچنین زنان حق دارند زمینه‌های لازم و مناسبی برای چنین آموزش‌هایی مطالبه کنند.

علاوه بر موارد یادشده، آگاهی از قراردادها و تعهدات ناشی از آن در قراردادهای مالی و غیرمالی نیز از علوم اساسی و مبتلا به زنان است که در جامعه کنونی قراردادهایی مانند نکاح، خرید و فروش، اجاره و بسیاری از این موارد مبتلا به بیشتر زنان است که لزوم علم‌آموزی در آن زمینه‌ها را انکارناپذیر می‌کند. باین‌حال بسیاری از دختران مسلمان در هنگام ازدواج، دانش حقوقی لازم در مورد حقوق و مسئولیت‌های واجبی که با عقد نکاح حاصل می‌شود، ندارند. درحالی‌که حق و مسئولیت دارند که از حقوق و تکالیف ناشی از انعقاد عقد نکاح آگاهی پیدا کنند تا هم با علم به تعهدات ناشی از قرارداد وارد آن شوند و هم این امر موجب تحکیم و تثبیت ارکان خانواده در نظام اسلامی شود.

ناآگاهی زنان در مورد استیفای حقوق خود در محاکم، شرایط دشواری را برای آنان و گاهی فرزندان و خانواده ایشان ایجاد می‌کند و سرانگشت اتهام را به سوی نظام اسلامی و درنهایت به فقه اسلامی می‌رود؛ درحالی‌که بسیاری از این مشکلات، با آموزش‌های مناسب و حضور فعال زنان متعهد، عالم و متخصص در عرصه‌های مختلفی مانند فقه، حقوق، روان‌شناسی و دیگر علوم، قابل حل خواهد بود.

از این رو آیت‌الله خامنه‌ای در نشست‌هایی که با زنان فرهیخته کشور داشته‌اند، همواره از این بانوان، تجلیل کرده و تأکید داشته‌اند که زنان باید به مطالعات و پژوهش‌های مرتبط با مسائل اساسی حوزه زنان، نظیر زن و خانواده اهمیت بیشتری بدهند:

«از جمله چیزهای بسیار مهم دیگر، آموختن روش‌های صحیح کار داخل خانه - یعنی برخورد با همسر و برخورد با فرزندان - به زنان است. این روش‌ها علمی است؛ چیزهایی است که با تجربه بشری روزبه‌روز پیشرفت کرده و به مراحل خوبی رسیده است... باید روش‌هایی پیدا کنید که افرادی که می‌توانند، خانم‌ها را به این مسائل راهنمایی کنند» (۱۳۷۰/۱۰/۰۴).

۴. تحصیلات عالی زنان در علوم مرتبط با سیاست‌گذاری درخصوص زنان

حضور زنان در عرصه سیاست‌گذاری، اجرا و مدیریت که منوط به تحصیلات و کسب علم و مهارت و تخصص در این موارد است، می‌تواند به‌عنوان حق و مسئولیت برای زنان مسلمان و فرهیخته شناخته شود؛ برای مثال، تعبیر «و عاشروهن بالمعروف و ان کرهتموهن» در سوره نساء آیه نهم، اختصاصی به مسائل خانوادگی و داخل منزل ندارد، بلکه در کل جامعه نیز جاری است؛ بدین معنا که اگر زن باید در مقابل شوهر خود تمکین کند، در مقابل سایر مردان جامعه، مانند فردی از افراد جامعه است و چنین نیست که باید از مردان اطاعت کند. قرآن می‌گوید با زنان معاشرت نیک داشته باشید و زن را مانند مرد در مجامع خود راه دهید و اگر کراهت دارید که زنان مانند مردان سمتی داشته باشند و در جامعه، صحنه فرهنگ و تدریس حضور داشته باشند، این امر را تحمل کنید. شاید خیر فراوانی در این کار باشد و شما نمی‌دانید و همین حیات اجتماعی زن است که می‌تواند در مسئله فرهنگ و تربیت، و جهاد و دفاع سهم مؤثری ایفا کند (جوادی آملی، ۱۳۶۹: ۲۱۷-۲۴۳).

در گذشته آموزش زنان مسلمان اهمیت چندانی نداشت، اما اکنون با ایجاد یک حکومت اسلامی و ارتقای جایگاه علمی و فرهنگی زنان، افزایش تمایل آنان به استفاده از حقوق آموزشی و امکان حضور و مشارکت در عرصه‌های مختلف سیاست‌گذاری، ضرورت دارد تا ظرفیت‌های مطلوب برای دسترسی به علوم موردنیاز برای ایجاد توانمندی هرچه بیشتر زنان در سیاست‌گذاری‌های مختلف در عرصه‌های مخصوص یا مرتبط به زنان ایجاد شود. این امر سبب بروز دیدگاه جامع‌تری در مسائل زنان خواهد شد، و چه‌بسا ظرایف و نکاتی در این حوزه‌ها ممکن است از ذهن مردان به‌دور باشد که با دقت‌نظر و نوع دید متفاوت زنان، این دیدگاه‌ها کامل خواهد شد.

بدین ترتیب تأکید و اصرار ویژه آیت‌الله خامنه‌ای بر این است که مسائل زنان -در تمام ابعاد- باید به دست خودشان حل و فصل شود. در موارد متعددی خطاب به زنان، این نکته را بیان کرده‌اند: «برای پیشرفت در این زمینه، ناحیه پیشرفت فرهنگی و بروز استعدادها، ناحیه اصلاح روابط خانوادگی، ناحیه اعلام و تبیین نظر اسلام در زمینه مسائل زنان باید به وسیله شما انجام گیرد. شما خانم‌ها باید بیش از دیگران در این زمینه تلاش کنید؛ تلاش فکری، تلاش کاری و... خانم‌ها باید در این زمینه پیشقدم باشند» (۱۳۷۷/۰۷/۱۸).

ایشان در جای دیگری می‌فرمایند:

«مسئله زنان، مسئله مهمی است. بهترین کسانی هم که این مسئله را می‌توانند دنبال کنند و حل کنند، خود خانم‌ها هستند... هیچ‌وقت در تاریخ کشور ما این همه زن تحصیلکرده و فرزانه و برجسته نداشتیم: نه در محیط‌های حوزوی، نه در محیط‌های دانشگاهی. این همه نویسنده زن، این همه شاعر زن، این همه محقق زن، پژوهشگر زن، در رشته‌های مختلف نداشتیم. خوشبختانه امروز به برکت نظام اسلامی عمده کار را خود بانوان باید انجام بدهند» (۹۳/۰۱/۳۰).

۵. تحصیلات عالی زنان در تدریس، تحقیق، اجتهاد و قضاوت درباره مسائل زنان

مسئله ضرورت و اولویت تدریس زنان به زنان، امری است که با توجه به مبانی اسلامی انکارنشده است، اما به این امر به‌ویژه در مدارج بالای آکادمیک و حتی حوزوی، توجه جدی نمی‌شود. تحقیق، اجتهاد و قضاوت درباره زنان و مباحث مربوط به آنان، نیازمند نگاه و تأملات زنانه است که مستلزم علم‌آموزی تخصصی زنان در عرصه‌های مرتبط است. از این رو علم‌آموزی زنان در رسیدن به این تخصص‌های موردنیاز تا حد واجب کفایی و بلکه واجب عینی در حال توسعه است. از این رو استاد جوادی آملی معتقد است:

«اگر زنانی بتوانند به مقام شامخ فقاہت برسند و به نکات دقیقی از مطالب اسلامی آگاهی یابند که مردان به آن توجه نکرده‌اند، در این مقام، تدریس و تعلیم بر زن واجب عینی می‌شود؛ چه اینکه اگر علمی را هم زن و هم مرد بدانند، تعلیم و تدریس آن علوم بر زنان واجب کفایی است. خطبه فدکیه که در باب احتجاجات معصومین از حضرت زهرا (س) نقل شده مربوط به مسئله تعلیم است» (جوادی آملی، ۱۳۶۹: ۲۲۲-۲۲۳).

بدیهی است که در جامعه اسلامی باید زنان نخبه و فرهیخته، تحت حمایت‌های خاص مادی و معنوی قرار گیرند تا بتوانند در هر دو جایگاه استاد و دانش‌پژوه به تکلیف خود عمل کنند. سنت عملی آیت‌الله خامنه‌ای در پذیرفتن طلاب زن در دروس خارج فقه و حمایت‌های دلگرم‌کننده‌ای که از طلاب خانم دارند در میان فقهای هم‌عصر ایشان کم‌نظیر است و این در حالی است که در همهٔ حوزه‌های علمیه حتی حوزهٔ علمیه قم، خانم‌ها در فراگیری دروس خارج فقه یا خارج اصول که از دروس سطح پیشرفتهٔ حوزه هستند، با مشکلات زیادی مواجه هستند و کمتر توفیق دارند که از وجود استادان مجرب و آیات عظام بهره‌مند شوند؛ زیرا تعداد بسیار کمی از مراجع معاصر اجازه می‌دهند زنان در این کلاس‌های تخصصی شرکت کنند و حتی برخی مراجع معاصر، تحصیل زنان با استاد مرد را حرام می‌دانند.

آیت‌الله خامنه‌ای به لزوم مجتهد و فیلسوف شدن زنان نیز تصریح می‌کند که این امر تقریباً بی‌نظیر و نشان‌دهندهٔ اهمیت مسئولیت‌پذیری زنان در عرصهٔ علم‌آموزی است:

«پدیدهٔ خواهران طلبه خیلی پدیدهٔ عظیم و مبارکی است. هزاران عالم، پژوهشگر، فقیه و فیلسوف در حوزه‌های علمیهٔ خواهران تربیت شوند؛ این چه حرکت عظیمی خواهد بود. حضور دانشمندان اسلامی زن در عرصه‌های مختلف - مثل حضور دانشمندان فرزانه و فهمیدهٔ دانشگاهی زن که متدین و متشرع هستند - اثرات بسیار عظیمی را در دنیا می‌گذارد؛ برای انقلاب آبروست. بانوان باید خوب درس بخوانند. آشنایی با معارف اسلامی و قرآنی است که می‌تواند برای خود آن‌ها و برای دیگران مورد استفاده قرار بگیرد» (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).

۶. تحصیلات عالی زنان در راستای سامان‌بخشی فعالیت‌های علمی زنان

سال‌ها است که زنان مسلمان و توانمند کشور در سطوح حوزه و دانشگاه، پژوهش‌ها و دستاوردهای علمی مهمی برای حل مسائل زنان انجام داده‌اند، اما هنوز معضلات بسیاری دربارهٔ مسائل زنان از نظر حقوقی و اجتماعی وجود دارد و البته یکی از دلایل مهم آن می‌تواند پراکندگی فعالیت‌های علمی زنان در حوزه‌های مختلف و نبود یکدستی و سامان‌دهی این فعالیت‌ها باشد.

در این راستا، آیت‌الله خامنه‌ای ضمن اشاره به این ضعف، راهکار مناسب به منظور استفاده بهینه از فعالیت‌های علمی زنان را نیز ارائه کرده‌اند:

«این همه فعالیت‌های گوناگونی که در زمینه زن و مسئله زن در کشور وجود دارد -از مسائل حقوقی و قانونی و فقهی بگیریید تا مسائل اجتماعی، تا مسائل اجرایی، تا مسائل عاطفی- بایستی یک شکل سیستمی پیدا کند و... یک مرکز عالی و ثابت هم با کادریهای قوی و چشم‌انداز بلندمدت به وجود بیاید؛ آن وقت در ذیل این مرکز عالی و ثابت، نهادها و بنیادهای متناسبی برای بخش‌های مختلف تشکیل بشود؛ از کارهای هم مطلع هم بشوند و یک بانک اطلاعاتی مناسبی هم وجود داشته باشد» (۱۳۹۲/۰۲/۲۱).

۷. تحصیلات عالی زنان در راستای عینیت‌بخشی به جایگاه علمی زنان مسلمان شیعه در

سطح ملی و جهانی

با توجه به اینکه امروزه گروه‌های معاند با اسلام، به‌ویژه فرقه‌های به‌ظاهر مسلمان نظیر وهابیان، طالبان و سلفیون، دست به تبلیغات گسترده‌ای علیه امامیه و نظام اسلامی ایران زده‌اند و تلاش بسیاری کرده‌اند که از اسلام یک چهره خشن و ضدانسانی و عقب‌مانده به‌ویژه در مسائل زنان نشان دهند، تردیدی نیست که فراگیری، پژوهش و تعلیم عمومی که اسلام را به جهانیان بهتر بشناساند و در جهت رفع مظلومیت اسلام، پاسخگویی به ابهامات و افتراها به‌ویژه در حوزه زنان باشد، باید به دست زنان توانمند و عالم مسلمان انجام گیرد و انجام این مهم می‌تواند تکلیفی برای زنان فرهیخته در کشورهای اسلامی باشد. آیت‌الله خامنه‌ای بارها بر جایگاه ویژه زنان دانشمند و مؤمن در کشور و در سطح جهانی تأکید ورزیده و فرموده‌اند:

«امروز زن مسلمان در کشور ایران، یک موجود سرافراز و عزتمند است. هزاران وسیله تبلیغی، بمباران خبری می‌کنند برای اینکه این واقعیت را واژگون جلوه بدهند، اما حقیقت این است امروز مؤمن‌ترین و انقلابی‌ترین زنان ما زنان تحصیل‌کرده ما هستند. امروز زنان ما... در پیچیده‌ترین آزمایشگاه‌ها و مراکز علمی تجربی و انسانی حضور دارند و فعال‌اند...» (دیدار شرکت‌کنندگان اجلاس جهانی زنان و بیداری اسلامی، ۱۳۹۱/۰۴/۲۱).

و نیز می‌فرمایند:

«مسئله زن - که امروز در دنیا باید به‌عنوان «بحران زن» آن را نامید - یکی از اساسی‌ترین مسائل هر تمدنی، هر جامعه و هر کشوری است. در این مورد، شما توانسته‌اید به ریزه‌کاری‌ها، دقت‌ها و سرفصل‌های مهمی دست پیدا کنید و درباره این مسئله بیندیشید؛ بنابراین... جمهوری اسلامی به یک قله‌ای دست یافته است که ای‌بسا بسیاری از کشورهای عالم به آن دست نیافته‌اند» (دیدار با جمعی از بانوان نخبه، ۱۳۹۰/۰۳/۰۱).

نتیجه‌گیری

اگرچه پیش از انقلاب اسلامی ایران نیز زمینه‌سازی برای توسعه و پیشرفت تحصیلات عالی بانوان مورد توجه بوده است، پس از انقلاب اسلامی و مواجهه با رویکرد جدی‌تر قوانین ایران به مبانی اسلامی، علی‌رغم اینکه انتظار می‌رفت تأکید بر حفظ قدرت مردان در خانه و جامعه، به از بین بردن فرصت‌های برابر تحصیلات عالی برای بانوان منجر شود، این‌گونه نشد، بلکه ظرفیت‌سازی برای تحصیلات عالی زنان به‌صورت برابر با مردان، از سیاست‌های نظام ایران اسلامی بوده که عمده دلیل آن، با نظر به نتایجی که در این خصوص از تحلیل سخنان و بررسی رویکردهای آیت‌الله خامنه‌ای به تحصیلات عالی زنان روشن شد، اهتمام و گفت‌وگوهای ایشان در این مورد بوده است.

بیانات و مطالبات ایشان درخصوص توسعه حوزه‌های علمیه به‌عنوان مراکز اصلی اندیشه‌سازی حقوقی، فرهنگی و اعتقادی در ایران، هیچ‌گاه اختصاص به جنسیت خاصی نداشته و تأکیدات مستقلی نیز بر تحصیلات عالی زنان در سطوح حوزوی تا حد اجتهاد مطرح است که تأسیس حوزه‌های علمیه خواهران در همه سطوح عمومی و عالی در سراسر کشور و اجازه شرکت زنان در دروس خارج فقه ایشان، از همان آغاز دروس خارج فقه در بیت رهبری و برگزاری امتحانات سطح عالی برای بانوان، از آثار گفت‌وگوهای ایشان است.

علی‌رغم اعطای فرصت‌های برابر شغلی و مدیریتی به بانوان، لازمه بهره‌مندی ایشان از فرصت‌های برابر علمی در سطوح عالی حوزوی و دانشگاهی است، این مسئله مانع گفت‌وگوهای حمایت‌ساز و حمایت ایشان از تحصیلات عالی زنان نشده، بلکه مشارکت‌خواهی از زنان در

اداره امور مربوط به زنان و خانواده در کشور ضمن بیانات و ابلاغیه‌های ایشان به صورت متعدد، قابل دستیابی است.

برخی بیانات آیت‌الله خامنه‌ای دلالت بر الزام و ضرورت، بلکه وجوب کفایی تحصیلات عالی دانشگاهی در برخی زمینه‌ها نظیر پزشکی، قضاوت، سیاست‌گذاری و مدیریت و همچنین تحصیلات عالی حوزوی زنان تا سطح اجتهاد به خصوص در حوزه مسائل زنان و خانواده دارد. اعطای قدرت حاصل از تحصیلات عالی به بانوان، مورد تأکید و مطالبه آیت‌الله خامنه‌ای از جامعه زنان است. دیدگاه‌ها، نظرات و بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، به‌ویژه با نظر به مرجعیت و زعامت ایشان، نشانگر تأکید ویژه ایشان بر تحصیلات عالی زنان است؛ بنابراین مطالبه ایشان از زنان مسلمان این است که ضمن حفظ و بزرگداشت جایگاه مادری و همسری در سایه تعالیم اسلام و دوری‌جستن از مدل غربی که مدرنیته از زن ترسیم می‌کند، به‌طور جدی در تکلیف خود به علم‌آموزی تا سطوح عالی تلاش کنند تا زمینه ایفای مسئولیت در حکمرانی اسلامی در گام دوم انقلاب را مهیا کنند.

سنت عملی آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان بخشی از مظاهر گفتمان‌سازی ایشان به‌عنوان رهبر ایران و مسلمانان در مورد حمایت و استقبال از حضور زنان طلبه در درس خارج فقه به‌عنوان بالاترین سطح علمی در حوزه‌های علمیه، علی‌رغم اینکه تعداد بسیار معدودی از علمای معاصر حاضر به پذیرش زنان در این جلسات هستند، بیانگر تأکید گفتمانی ایشان بر لزوم نخبه‌پروری در میان بانوان است. این امر دلالت بر وجود مسئولیت شرعی زنان برای حضور در میدان‌های علمی، نه فقط به‌عنوان یک حق شرعی و انسانی که به‌عنوان یک تکلیف مهم برای ارتقای وضعیت بانوان مسلمان در ایران و جهان و حل مسائل و معضلات گوناگون زنان و خانواده، توسط جامعه بانوان دارد.

نتیجه اینکه تحولی که پس از انقلاب درباره به جایگاه زن به شکل عام و در مورد علم‌آموزی زنان به نحو خاصی ایجاد شد و حکم حضور زنان در مجامع علمی را از منع و حرمت، به الزام و بلکه وجوب کفایی رسانده و موجب جلب حمایت مجامع علمی دانشگاهی و حوزوی از حضور جدی‌تر زنان در عرصه‌های علمی شده که از نتایج آن، بیداری امت اسلامی و زنان

مسلمان در ایران و جهان است، متأثر از گفتمان‌سازی آیت‌الله خامنه‌ای، در جامعه نمود آن را با حضور فعال و دغدغه‌مند شاگردان آن عالم بزرگوار می‌توان مشاهده کرد. بر مبنای دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای بر زنانی که توان و ظرفیت علم‌آموزی دارند، شرعاً واجب است که به یادگیری علوم ضروری که در هشت دسته بیان شد، بپردازند. نتیجه اینکه در صورت تراحم با دیگر مسئولیت‌ها، قواعد تراحم با ترجیح اهم بر مهم حاکم است؛ زیرا علم‌آموزی در عرصه‌های هشت‌گانه، یک امر جایز و بی‌اهمیت نیست، بلکه امری واجب و ضروری است که در برخی موارد در مقام اهم نیز قرار می‌گیرد و در تراحم با دیگر مسئولیت‌ها، به تناسب، اولویت و برتری پیدا می‌کند.

منابع

- قرآن کریم و شرح آیات منتخب (۱۳۸۷). ترجمهٔ مکارم شیرازی، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران.
- انوشه‌یی، مهدی (۱۳۸۹)، حق بر آموزش حداقلی در چارچوب نظام بین‌المللی حقوق بشر. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی.
- الهامی، داود (۱۳۷۸). علم‌آموزی زن از دیدگاه اسلام. ماهنامهٔ پیام حوزه، ۲۵.
- آلبانی، محمد ناصرالدین (۱۳۹۲). سلسله الاحادیث الضعیفه و الموضوعه، بیروت: المكتب الاسلامیه.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۴۰۹). اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵). الاصابه فی تمییز الصحابه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱). صحیح. بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر.
- بامداد، بدرالملوک (۱۳۴۸). زن ایرانی از انقلاب مشروطیت تا انقلاب سفید. تهران: ابن‌سینا.
- بستان، حسین، فتحعلی‌خانی، محمد، گائینی، ابوالفضل و رجبی، محمود (۱۳۸۷). گامی به سوی علم دینی (۱): ساختار علم تجربی و امکان علم دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بلاذری، ابوالحسن (۱۳۹۸). فتوح البلدان. ترجمهٔ رضوان محمدرضوان. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بلادی موسوی، صدرالدین (۱۳۸۳). تحصیلات عالی، موازنهٔ جنسی و ازدواج. مجلهٔ مطالعات راهبردی زنان، ۲۶، ۲۳۰-۲۸۵.

- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸). *اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی*. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۶۱). *ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه*. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۹). *زن در آئینه جمال و جلال*. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- حکمت‌نیا، محمود (۱۳۹۰). *حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی زن*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۹۰). *جایگاه زن از دیدگاه امام خمینی (ره)*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- رحمت‌آبادی، اعظم (۱۳۸۶). *فعالیت‌های علمی اجتماعی زنان خاندان اهل‌بیت (ع)*. *فصلنامه بانوان شیعه*، ۱۲.
- رحیمی راغب، میهن و قیم، بهادر (۱۳۹۴). *جایگاه علم و علم‌آموزی در اسلام*. *فصلنامه جنبدی‌شاپور*، ۳.
- شبلی، احمد (۱۳۸۷). *تاریخ آموزش در اسلام (از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر)*. *ترجمه محمدحسین ساکت*. تهران: نگاه معاصر.
- سفیری، خدیجه (۱۳۸۶). *زنان و تحصیلات دانشگاهی*. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه خوارزمی)*، ۱۵(۵۶-۵۷)، ۱۰۱-۱۲۷.
- شیخ‌الاسلامی، پری (۱۳۵۱). *زن در ایران*. تهران: بی‌نا.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷). *زن در قرآن*. قم: مرکز نشر هاجر.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان*. *ترجمه موسوی همدانی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۱). *قرآن در اسلام*. تهران: بنیاد علوم اسلامی.
- عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه و خسروی، لیلا (۱۳۸۸). *مطالعه تطبیقی حقوق زنان از منظر اسلام و غرب*. *جلد چهارم*. نهاد ریاست جمهوری، مرکز امور زنان و خانواده.
- محمد، کابلی و فیاض، اسحاق (۱۴۲۶). *المسائل المستحدثه (للفیاض)*. چاپ اول. کویت: مؤسسه مرحوم محمدرفیع حسین.
- کسروی تبریزی، احمد (۱۳۷۶). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). *ده گفتار*. تهران: صدرا.
- موسوی بجنوردی، سید حسن بن آقابزرگ (۱۴۱۹). *القواعد الفقهیة*. قم: الهادی.

- مهریزی، مهدی (۱۳۸۷). سهم زنان در نشر حدیث. قم: دارالحدیث.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). وسائل الشیعه فی تحصیل مسائل الشریعه. قم: آل‌بیت (ع).
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۱). اصول کافی. جلد اول. چاپ چهارم، بیروت: دارالتعاریف المطبوعات.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حسینی، کلثوم (۱۳۹۳)، جایگاه علم‌آموزی زنان در تمدن نوین اسلامی. مطالعات پژوهشی زنان، ۱(۳)، ۵۱-۶۸.
- وافی، عبدالواحدی (۱۳۸۳). تساوی زن و مرد در حق آموزش و فرهنگ. مجله حوراء، ۸، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- عزیز، حسین (۱۳۹۴). جایگاه علمی زنان در تاریخ‌نگاری مسلمین. پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، ۱.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله سید علی خامنه‌ای
<https://farsi.khamenei.ir>
- درس‌های اخلاقی سال تحصیلی ۱۳۹۳-۱۳۹۴، پایگاه اطلاع‌رسانی آثار آیت‌الله مصباح یزدی،
info@mesbahyazdi.org